

İNFORMAL EKONOMİK FAALİYETLER ve TÜRKİYE’DE KENT YOKSULLUĞU

UFUK CEM KOMŞU

Öğr.Gör. Mersin Üniversitesi, Anamur Meslek Yüksekokulu

Abstract

As widely stated, there’s a sharp and fastened changing process in the world’s economical and political systems after Second World War. Yet the social-economic structures of all nations in the world has been affected and will be affected by this multi-rooted factors of change. In this process, economical activities can be analyzed under the terms of formal and informal that gain distinctive descriptions and functions depend on conditional requirements of international and national influences. The economic activities called informal were described as marginal in the early studies in 1960’s. In the following periods, they’ve been redescribed and assigned new roles in socia-economical structers, instead of being accepted as extra-ordinary.

Regarding cities as the scenes of basic social activities leads them to shape and reflect all dimensions of social and economical changes. It’s observed that the informal economic activities and relations in the Turkish cities have both national and typical (for Third World) functions. We can tell from the cases of Ankara and Mersin that informal economic activities are playing major roles in poors’ urban life. It means that, informal activities by the urban poors in contemporary cities are the ways of fight against poverty. Furthermore, it can also be told from the surveys, informal economical and social structures have become the main parts of urban social-economic systems.

Keywords: *Informal economy, urban poverty, internal migration, urbanization in the Third World.*

Özet

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte yüksek ivmeli bir değişim sürecine giren dünya ekonomik ve siyasal sistemleri, değişimi tetikleyen kaynak güçlerle birlikte, tüm toplumlarda hem benzer hem de özgün/farklı etkiler ve ürünler yaratmaktadır. Birbirini izleyen özgün dönemlerle sürmekte olan bu değişim sürecinde, ekonomik ve toplumsal yapılardaki faaliyetlerin, dönemlere özgün anlam ve içerikler kazanarak "formal" ve "informal" ayrımıyla incelenebildiği görülmektedir. İlk kuramsal tanımlamalarda marjinal olarak nitelendirilen informal ekonomik faaliyetler, izleyen dönemlerde, ekonomik yapı içerisindeki işlevlerine uygun yeni anlam ve roller yüklenmiştir.

Yaşanan her dönemin kural ve koşullarına uygun karakteristik özellikler sergileyen toplumsal yapıların merkezleri olan kentler de her türlü ekonomik ve toplumsal değişimden payını almaktadır. Bu bağlamda, informal ekonomik faaliyetlerin doğduğu ve serpiştiği Türkiye kentlerindeki informal faaliyetlerin ve ilişkilerin, hem Üçüncü Dünya geneline hem de Türkiye'ye özgü informal anlam ve işlevler kazandığı görülmektedir. Ankara ve Mersin'de yapılmış üç farklı saha araştırması bulgularından da anlaşıldığı üzere, informal ekonomik faaliyetler, yoksul olarak nitelendirilen toplum kesimlerinin yaşamında ağırlıklı ve ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Başka bir deyişle, günümüz kentlerindeki informal faaliyetler, kentli yoksulların yaşam mücadelesinin bir parçası durumundadır. Bunun yanısıra, informal ekonomik ve toplumsal ilişkilerin, sadece kentli yoksul kitleler için değil, tüm kentsel yapı bileşenleri açısından tamamlayıcı öge konumuna yükseldiği de söylenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *İnformal ekonomik faaliyet, dünya ekonomik sistemi, kent yoksulluğu, içgöç ve kente tutunma, Üçüncü Dünya kentleşmesi ve toplumsal değişim.*

GİRİŞ

Bu çalışmada hedeflenen, 1970'lerden sonra ekonomik incelemelere konu olmuş ve çeşitli kuramlarla açıklanmaya çalışılmış informal ekonomik faaliyetlerin ortaya çıkış nedenlerini, niteliklerini ve günümüz dünya ekonomik ve toplumsal sistemlerindeki işlevlerini tartışmak ve formal-informal birlikteliğinin merkezi olan kentlerdeki rolüne ışık tutabilmektir. Bu amaçla, kuramsal temelin sunulmasından sonra, Türkiye'de yapılmış olan üç saha araştırmasının sonuçları ve bunlara ilişkin kısa değerlendirmeler de aktarılacaktır.

Latince kökenli "formal" (*formalis*) teriminin karşıtını ifade eden bir terim olarak "informal" sözcüğü, "bilinen ve kabul gören geleneklere ve kurallara uygun olmayan, resmi ve klasik gerekliliklerin dışında kalan

özelliklere sahip olma” durumunu işaret etmektedir (NEUFELDT ve GURALNIK, 1988: 530, 693).

Bir ekonomik kavram olarak informal sektör, 1950-72 arasında genelde *marjinal* terimi ile ifade edilmiş (GÜVENÇ, 2001: 1) ve ilk olarak 1972 yılında Gana’da kentsel işgücü üzerine yapılan bir araştırmada, kentlere göçmüş, vasıfsız ve düşük gelirli işlerde çalışan alt-proleteryaı tanımlamak amacıyla informal terimi kullanılmıştır (GÜNGÖR, 1993: 4). Bu sektörü ifade etmek için örgütlenmemiş sektör, resmi olmayan sektör, kurumsallaşmamış sektör, kayıtsız sektör ve yer altı ekonomisi gibi başka terimler de kullanılmaktadır ve bu terimlerin (ve içerdikleri yaklaşımların) tümü de, alan araştırması yapan araştırmacıların ilgilendikleri öğelere veya öğelerin boyutlarına bağlı olarak farklılıklar göstermektedir (GÜNGÖR, 1993: 4-5; GÜVENÇ, 2001: 1-2).

Bu sektörün Türkçe’deki (ve belki de Türkiye’deki karakteristiğine) en uygun karşılıklarından birisinin, *kurumsallaşmamış sektör* olduğu söylenebilmektedir (GÜNGÖR, 1993:4-5). Çünkü, “formal sektör/ekonomi” terimi, bir işin örgütlü olması, işbölümü temelinde işlevlerin kurumsallaşması ve üretim-yönetim ayrımına dayalı olması anlamına gelmektedir. Oysa, informal sektör faaliyetlerinde, böyle bir işbölümü ve çalışan-yöneten ayrımının bulunmadığı öne sürülebilir (GÜNGÖR, 1993:4-5). Fakat, ileride belirtileceği üzere, informal sektörde kurumsallaşmanın olmadığı savı da, aslında her koşul için geçerli bir ölçüt olamamaktadır.

Sektöre yönelik tanımlamalar *faaliyetler* ve *bireyler* veya *hanehalkları* itibariyle yapılmaktadır. Faaliyetleri esas alan tanımlamalar, girişim özellikleri açısından (üretim modeli, organizasyon modeli, faaliyet ölçeği gibi) yaklaşırken, diğerleri bireyin gelir ve istihdamına dayanan tanımlamaları içerir. Örneğin, firma bazında bir tanımlamaya göre, informal sektörü oluşturan işletmeler, fiziksel ve beşeri sermaye sınırlamaları olan, mal ve hizmetlerin üretim ve dağıtımıyla uğraşp, birincil amacı istihdam ve gelir yaratmak olan küçük ölçekli birimlerdir (GÜNGÖR, 1993: 6). Bireyleri temel alan yaklaşımlar, kentsel işgücü piyasasını formal ve informal parçalara ayırıp (birincil/formal piyasalarda sürekli istihdam, nitelikli işgücü, uygun iş koşulları ve iyi ücret vardır; ikincil/informal işgücü piyasasında ise, bunların tam tersi söz konusudur), korunmasız sektördeki çalışanları içeren bir kavram olarak tanımlar (UYANIK, 1999: 2-3; GÜNGÖR, 1993: 7).

Denilebilir ki, informal sektör, üçüncü dünya ülkelerinin son yıllardaki gelişme/kalkınma çerçevesindeki en belirgin karakteristiklerinden birisi olmuştur (CHENG ve GEREFFI, 1994: 194). Kent mekanında doğan bu sektör, genellikle, “çok küçük işletmeler

aracılığıyla yürütülen ve yasal olarak düzenlenmemiş gelir sağlayan ekonomik faaliyetler” biçiminde (faaliyetler bazında bir tanımlama) tanımlanmaktadır. Bu faaliyetler başlangıçta, üçüncü dünya kentlerindeki düşük yatırım harcaması gerektiren ve düşük gelir getiren toplumsal etkinlikler olarak kabul edilmekteyken, dünya ekonomisindeki yeniden yapılanma döneminde gelişmiş ülkelerde de büyüyen bir sektör olarak ortaya çıkmıştır (CHENG ve GEREFFI, 1994: 194).

Sektörün varlık nedenleri olarak, kuramsal yaklaşımların bakış açılarına göre değişen bir çok etken sayılmaktadır. Kuramsal düzleme geçmeden önce bazı etkenleri sıralayacak olursak (GÜVENÇ, 2001: 2-3):

- 1970'lerin yapısal krizini aşmak amacıyla başlatılan yeniden yapılanma sürecindeki düzenlemelerin bir bölümü, bu sektörün yaratılmasıyla yürütülmüştür. Rekabet edebilirliklerini artırma amacındaki gelişmiş ülke firmaları, düşük ücretli emek kaynaklarına yönelme ve amortisman ve altyapı harcamaları gibi üretim maliyetlerini bu yöntemle azaltma eğilimindedirler.
- Kamuyu küçültme politikaları çerçevesinde düşürülen kamu sektörü istihdam düzeyi, işsizlik sigortası olmayan ülkelerde informal sektörün büyümesini sağlamıştır.
- Formal sektörün mal ve hizmet sunumunun yeterli olmadığı alanlarda informal sektör devreye girmektedir.
- İşçiler, düşük ücretli formal işler yerine bağımsız ve daha yüksek kazanç sağlayan informal işleri tercih edebilmektedir.
- Firmalar, sendikaların güçlenmesine ve kamunun ekonomik düzenlemelerine karşı kendilerini koruyabilmek amacıyla, informal sektöre kaymakta veya bu sektördeki firmalarla işbirliği yapmaktadırlar.

Bu genel etkenlerin yanısıra veya onlardan kaynaklanan ve üçüncü dünya ülkelerine özgü kabul edilen etkenler olarak şunlar belirtilebilir (GÜNGÖR, 1993: 60-61):

- * Kent ekonomisinin yeterli istihdam sağlayamaması.
- * Kent ekonomisinde formal yapının girmediği veya giremediği alanların bulunması.
- * Vergi, prim gibi yükümlülüklerden kaçınma.
- * Aile gelirini artırmak.
- * Büyük işletmelerin, küçük işletmelerin kaynak aktarımı sağlaması nedeniyle onlara fırsat vermeleri.
- * İnfomal faaliyetler sonucu doğan talep.
- * Kentsel rantların büyümesi.
- * Hızlı nüfus artışı.

1. KURAMSAL TARTIŞMA

Bu sektöre/ekonomiye ilişkin kuramlar arasından, ekonomik yapılarıdaki dönemsel değişimden kısaca söz etmemizi gerektiren birkaç yaklaşımı ele alacağız. Literatürdeki kuramları kabaca “Neo-fonksiyonalist modernleşme teorisi” ve diğerleri (veya bağımlılık yaklaşımı) diye ikiye ayırmak olanaklıdır. Neo-fonksiyonalist modernleşme, toplumların geleneksel ve modern biçiminde sınıflandırılabilceği savıyla, ekonomik faaliyetleri de modern olanlar ve olmayanlar ayırımına tutmuş ve üçüncü dünya toplumlarının modern toplum aşamasına geçiş dönemlerinde, modern sektörler genişlerken geleneksel ekonomik faaliyetlerin zorunlu olarak sınırlandırılacağını savunmuştur (GÜNGÖR, 1993: 10). Daha açığı, informal sektörü oluşturan faaliyetler, geleneksel niteliklerini koruyanlardan oluşmaktadır; ancak, bu yaklaşım, modernleşmeye rağmen var olan ve gelişmiş ülkelerde de genişleme sergileyen informal sektör nedeniyle gücünü yitirmiştir. Buna karşılık, bağımlılık yaklaşımı’nda, formal ve informal sektörlerin karşılıklı bağımlılığının yadsınmaması gerektiği ve informal sektörün, çevre ülkelerdeki kapitalizmin ayırıcı bir özelliği olduğu savunulmaktadır. Bu ülkelerde informal sektörün doğuşu ise, merkez ülkelere bağımlı biçimde gelişen çevre kapitalizmlerinin yeterli istihdam kapasitesi yaratmamasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle de, formal alanın dışında oluşan bir sektörün doğduğu kabul edilmektedir (ancak formal kesimin de kendi içinde tam türdeş olmadığı, üstelik, formal kesimin sadece büyük sermaye-yoğun firmaları değil, sermaye birikimi yaratabilen bazı ev sanayiye dayalı küçük işletmeleri de temsil edebildiği öne sürülmektedir) (GÜNGÖR, 1993: 11-13).

İnformal kesimi kapitalist ekonominin ürünü olarak gören bağımlılık yaklaşımının savunucuları, bu kesimi kapitalist büyümeye katkısı olan ve bu anlamda belli işlevlere sahip bir sektör olarak görürler; işlevselciler olarak adlandırılan bu gruptan başka, bağımlılık yaklaşımını sürdüren ancak, marjinalistler olarak adlandırılan bir grup daha vardır (aşağıdaki tabloda toplumsal marjinallik yaklaşımı biçiminde yer almıştır). Marjinalistler, dışa bağımlı sermayenin oluşturmuş olduğu üretim yapısının, sosyo-ekonomik yapı içinde bir marjinal kutup yarattığını belirtirler; bu marjinal kutup içinde, informal faaliyetlerde çalışarak yaşayan bir kesim vardır ve bunlar marjinalleşmiş emek gücünü oluştururlar. Buna göre, bağımlılık yaklaşımındaki karşılıklı var olma yoktur; marjinal kesimdeki tüm faaliyetlerin yararsız ve marjinal işgücünün verimsiz olduğu savunulmuştur (GÜNGÖR, 1993: 13-16).

Aşağıda, *marjinallik yaklaşımı* dışında, *yasal düzenlemeler* ve *küçük ölçekli işletmeler* adlarıyla yer verilen yaklaşımlar, bağımlılık yaklaşımı içerisinde dahil edilebilirler, çünkü, marjinalcilikte olduğu gibi informal faaliyetleri uçlarda ve yararsız olarak görmemektedirler.

Bağımlılık yaklaşımına ilişkin olarak şunları da eklememiz gerekir: Üçüncü dünya ülkelerindeki küçük üretim, bir anlamda formal sektörün daha karlı işlemesini sağlamaya yönelik olarak biçimlenmektedir. Bu sav, küçük üretimin kapitalizme kaynak aktarma biçimleri ortaya konularak açıklanmıştır. Buna göre kaynak aktarımı, *ileri bağlantılar* ve *geri bağlantılar* yoluyla sağlanmaktadır. Küçük üreticiler, satın aldıkları mal ve hizmetler yoluyla (üretim girdileri: hammadde, enerji,...vb.)geri bağlantılarla katkıyı, üretip sattıkları mallarla da ileri bağlantı katkılarını yaparlar. İleri bağlantılara iyi bir örnek fason üretimdir ve fason bağlantı yapan bir firmanın amacı maliyeti düşürmektir. Üretim düzeyini korumak veya üretimi artırmak isteyen bir firma işçi sayısını artırma veya yeni sabit sermaye yatırıp makineler ve arsa/arazi alma durumundadır, fakat bu maliyetlerden kaçınmak istiyorsa, hedeflerini küçük firmalara sipariş vererek gerçekleştirecektir (GÜNGÖR, 1993: 15-16).

Burada yer verdiğimiz tabloda, *dünya ekonomik sistemindeki değişimlere paralel olarak* (ve bu değişimlere paralel nitelikteki siyasal yeniden yapılanmaları yansıtarak) her dönem farklı biçimlerde yorumlanabilen informal ekonomi veya sektöre ilişkin kuramlara yer verilmiştir.

Tablodaki üç yaklaşım, yukarıda özetlediğimiz yaklaşımların çerçevesinde, *sosyal marjinallik yaklaşımı*, *devlet düzenleyiciliği* veya *yasal düzenlemeler yaklaşımı* ve *küçük ölçekli işletmeler yaklaşımı*dır (CHENG ve GEREFFI, 1994: 195). Bu yaklaşımların herbiri, kendilerini temsil eden alan çalışmalarına, analitik odaklara ve temel varsayımlara sahiptir ve doğal olarak herbirinin kendine özgü ve geliştirildikleri dönemi yansıtan bakış açıları vardır. Fakat, bunların hiçbirisi tek başına informal ekonominin özgün heterojen karakteristiğini tam olarak açıklayamadığı için, bu üç yaklaşımın birlikte değerlendirilmesi daha gerçekçi ve uygun görünmektedir.

Tablo- 1970'lerden 1990'lara Uzanan Süreçte İnfomal Ekonomik Faaliyetlere Yaklaşım

DÖNEM	Toplumsal Marjinalite - 1970'ler	Yasal Düzenlemeler- 1980'ler	Küçük Ölçekli İşletmeler- 1980'ler ve 1990'lar
Yaklaşım açısı	Ekonomik demografi	Ekonomi politik	Toplumsal ekonomi
Analitik ilgi alanı	Kent yoksulluğu	Ekonomik faaliyetlerin yasal çerçevesi	Ekonomik faaliyetlerin toplumsal bileşenleri ve kökenleri
İnceleme alanları	Nüfus hareketleri ve sanayileşmenin marjinalleşmeye etkileri	Sınıf çatışmaları ve yeniden yapılanma çerçevesinde üretimin yasal olarak düzenlenmesi	Yerel toplumsal ilişki ağları arasındaki karşılıklı etkileşim ve küçük işletmelerin doğduğu çevre
Temel kavramlar	İş yaratma, nüfus hareketliliği, gelir fırsatları, aşırı kentleşme, ortak tüketim	Bürokratikleşme, emeğin denetimi, endüstriyel yapı, sektörel bağlantılar, sermaye hareketleri, ekonomik yeniden yapılanma	Girişimcilik, kaynak mobilizasyonu, fırsat değerlendirebilme olanakları
Terminolojik tercih	İnfomal sektör	İnfomal ekonomi	İnfomalleşme

* Yukarıdaki tablo, Lu-Lin Cheng ve Gary Gereffi'nin International Journal of Urban and Regional Research'de yayımlanan "The Informal Economy in East Asian Development"(1994-Vol:18,Num:2) adlı çalışmalarından uyarlanmıştır.

Sosyal Marjinalite Yaklaşımı : ILO'nun 1972'deki Kenya raporu ile literatüre geçmiş bir yaklaşımdır (CHENG ve GEREFFI, 1994: 196). İnfomal sektörün bir marjinal sektör olarak Türkiye'deki şehirlerde

doğuşu 1945'ler sonrasındaki hızlı ve yoğun kentleşme sonrasında başlamıştır (GÜVENÇ, 2001: 3). Bilindiği gibi, tarımdaki zamansız makineleşme, II.Dünya Savaşı dönemi ekonomik politikaları ve 1950'lerin siyasal ve ekonomik politikalarının bileşimiyle (itici, çekici ve iletici olarak üç grupta toplanabilen kentleşme nedenleri olarak), özellikle 1950'den sonra belirginleşmiş bir kırdan kente nüfus akışı söz konusudur (KELEŞ, 2000: 41,47-51; KÖYMEN, 1999: 9-28; PAMUK, 1999, 57-66). Ancak, kentlere akan bu nüfusu istihdam edebilecek üretim kapasitesi yaratılmamış olduğundan ve bu göçler, kentlerde büyüyen sanayi üretiminin emek talebi sonucu doğmadığından, göç eden kitleler, kentlerdeki marjinal ekonomik faaliyetlere yönelmişlerdir (sokak satıcılığı, hamallık,...vb.) (GÜVENÇ, 2001: 3-4; KELEŞ, 2000: 52; GÜLER, 1998: 181-182). Ayrıca, 1960-80 arasında, konut piyasasında gecekondulaşma süreci büyük boyutlara ulaşmış, tarımdan aktarılan kaynaklar kentlere ve sanayiye yönlendirilmiş ve kentsel toprakların rant getirisi ve kentsel yatırımlar, sanayiye kaynak aktarmada önemli bir araç durumuna gelmiştir (DOĞAN, 2001: 113-114; GÜLER, 1998: 175-182). Kısacası, bu dönemde, üçüncü dünyaya özgü bağımlı sanayileşme ve bağımlı kentleşmenin tüm karakteristikleri sergilenmiştir.

Marjinalci yaklaşıma göre informal sektör, dengesiz sanayileşme sürecinden kaynaklanan göçlerin neden olduğu kent yoksulluğunu temsil etmektedir, yani informal faaliyetler, tarımsal faaliyetlerden kopmak durumunda kalmış fakat, kentlerdeki sanayi sektörünün yetersizliği nedeniyle sanayi işgücüne katılamamış insanların hayatta kalabilmek için yarattıkları faaliyetlerden oluşur (CHENG ve GEREFFI, 1994: 196-197). Yukarıda belirtildiği gibi, bu yaklaşım, informal faaliyetlerin verimsiz ve ekonomiye katkı sağlamayan nitelikte olduğunu savunur. Dolayısıyla, bu yaklaşıma birçok yönden eleştiriler yöneltilmiştir: Öncelikle, sadece ekonomik dualizme dayanıyor olması nedeniyle informal sektörün heterojen yapısını doğru biçimde yansıtmadığı ileri sürülmüştür. Örneğin, düzensiz ve sendikasıız işgücü istihdamına dayanan bir informal sektör tanımlamasını temsil etmektedir, fakat, diğer bileşenleri açıklayamamaktadır. Buna ek olarak, üretimin merkezileşmekten çıkıp farklı mekanlarda ve süreçlerde parçalanarak gerçekleştirilebilir hale gelmesi ve daha az nitelikli işgücü gerektirmesi gibi etkenleri de katmak gerekmektedir ve bu değişim, toplumsal olarak en zayıf kesimleri (kadınlar, gençler ve çocuklar) bu sektörün işgücüne dahil etmektedir. Ayrıca, informal sektörün kendi işini kurup yürüten kesimlere sunduğu yüksek gelir olanakları (formal kesimdeki ücretler veya kazançlardan yüksek olabilmektedir) marjinallik

yaklaşımının göz önüne almadığı diğer bir nitelik olarak belirtilmektedir (CHENG ve GEREFFI, 1994: 197).

Yasal Düzenlemeler Yaklaşımı : Bu yaklaşım, ekonomik faaliyetlerde yasal düzenlemelerin rolü üzerine kurulmuştur. Buna göre, informal ekonomik faaliyetlerin bir bölümü, sermaye sahiplerinin ve işverenlerin emek faktörüne ilişkin yasal gerekliliklerden sıyrılmasını sağlamaktadır (CHENG ve GEREFFI, 1994: 197). Nitekim bu yaklaşımın temsil ettiği felsefenin hakim olduğu dönem, yeniden yapılanma dönemidir (esnekleşerek maliyetleri düşürmek) ve Türkiye de, 1960-80 arası izlediği veya izlemek durumunda kaldığı ithal ikameci sanayileşme modelinden çıkıp, bu modelden aldığı kentsel sorunlarla birlikte yeni dönemin getirdiklerini de yansıtmaya başlamıştır (ATAAY, 2001: 59-70). Üstelik, hem önceki dönemin doğurduğu sorunlar (dengesiz gelir ve nüfus dağılımı, kentlerin düzenlenmesine yeterli kaynak ayırmama, temel kamu hizmetlerinde yetersizlik gibi nedenlerle toplumsal ve ekonomik ilişkilerde informalleşme) hem de yeniden yapılanma sürecinde değişime uğrayan kamusal alanın (özelleştirme, yerelleşme,...) neden olduğu toplumsal ve ekonomik erozyonlar söz konusudur (ERSOY, 2001: 39-41; GÜLER, 1996 ve 2000; VIII. B.Y.K.P Yerel Yönetimler Ö.İ.K Raporu, 2001: 92-93,101).

Bilindiği üzere işgücünün yasal düzenlemeler dışında tutulması, maliyetlerin düşmesi, formal sektördeki örgütlü işgücünün çözülmesi ve üretimin-istihdamın pazar koşullarındaki değişimlere göre esnekleştirilmesi gibi katkılar yaratmaktadır. Bu yaklaşım, informal ekonomiyi, gelişmiş ülkelerdeki informalleşmeyi de değerlendirme kapsamına alarak, kendinden önceki marjinalite yaklaşımından daha geniş biçimde ele alır (çünkü marjinalite yaklaşımındaki dengesiz sanayileşme ve aşırı kentleşme, üçüncü dünya ülkelerine özgü nitelikler konumundadır) (CHENG ve GEREFFI, 1994: 197). Tabloda yer verildiği gibi, bu yaklaşım iki temel üzerine oturtulmuştur: Sınıf mücadeleleri ve sanayideki yeniden yapılanma. Böylelikle, informal sektörün hem ulusal hem de küresel ekonomik sistemle olan bağlantıları ortaya konulmuş ve informal ekonomi araştırmalarının demografik-ekonomik düzlemde değil, Marksist yaklaşımdaki sınıf çatışmaları temelinde yürütülmesi öngörülmüştür (CHENG ve GEREFFI, 1994: 197).

Yaklaşımın temel bileşenleri genelde kabul görmüştür denilebilmektedir. Çünkü, bu sektördeki çalışma koşullarının sergilediği marjinaliteye rağmen, informal ekonominin ulusal ekonomi içindeki yerinin marjinal olarak nitelendirilmesinin doğru görünmediği ve bu sektörün ulusal sermaye birikimi ile yeniden yapılanan dünya ekonomik

sistemi içinde rekabet edebilme gücüne katkılar sağladığı belirtilmektedir (CHENG ve GEREFFI, 1994: 198).

Küçük Ölçekli İşletmeler Yaklaşımı : Yine 1980'lerde doğmuş bir yaklaşımdır ve küçük ölçekli işletmelerin informallik veya informalleşme tanımlamalarındaki yerine işaret etmektedir. Buna göre, küçük ölçekli ekonomik faaliyetler, informallik tanımlaması ile birçok açıdan uyuşma göstermektedir. Bunları şöyle özetleyebiliriz (CHENG ve GEREFFI, 1994: 198): Küçük işletmelerin temel nitelikleri olan düşük başlangıç (veya sabit sermaye yatırımı) maliyetleri, pazara giriş ve çıkış kolaylığı, kayıtdışı gelir sağlama ve düzensiz istihdam yaratma gibi özellikler, informal ekonomik faaliyetlerin tanımı kapsamındadır. İkincisi, küçük işletmelerdeki örgütsel yapı, formal ve ussal olarak nitelendirilen modern bürokratik anlayışa göre örgütlenmiş ekonomik faaliyetlerdeki örgütlenme biçimine benzememektedir. Bir diğer neden, teknolojik gelişmelerin, klasik çalışma kalıplarını değiştirip zaman ve mekanın esnek kullanımını sağlamış olmasıdır. Son olarak, küçük ölçekli firmalar, dünyadaki bazı endüstriyel büyüme merkezlerinin (Hong Kong, Singapur, Güney Kore ve Tayvan: Yeni Sanayileşmiş Ülkeler) baş aktörleri durumuna gelmiştir.

Informal ekonomi, küçük ölçekli işletmelerin ekonomik alanı olarak tanımlandığında, yasal olmayan yollardan göçmen akışının sağladığı ucuz işgücü ile doğan ve büyük ölçekli firmalardan daha fazla üretim yapan küçük ölçekli firmalarını destekleyerek ihracata dayalı sanayileşme gösteren Hong Kong örneği vardır. Hong Kong ekonomisinin belirgin karakteristiği, uluslararası ekonomiyle sıkı bağları olan küçük ölçekli yerel firmalardır. Bu durum, Singapur ve Güney Kore'deki büyük ölçekli sermayeyi destekleyen politikalar nedeniyle güçlenemeyen küçük işletmelerin aksine, Hong Kong'un liberal ekonomisine büyük katkılar sağlamıştır (CHENG ve GEREFFI, 1994: 198-201). Örneğin, 1985 yılında, 50 kişiden daha az ve 50 ile 199 kişi arasında işçi çalıştıran firmaların toplam üretimi, 200' den fazla işçi çalıştıran firmaların toplam üretiminin yaklaşık iki katı kadar olmuştur. Singapur ise, 1963 sonrası başlattığı ihracata ve yabancı sermayeye dayalı sanayileşme modeli ile emek-yoğun sanayiler kurarak işsizlik sorununu çözmüş ve daha sonra doğan işgücü açığını kapatmak ve işgücü maliyetlerini düşürmek amacıyla yabancı işçi kitlelerini (sosyal güvenceden yoksun ve yerli işçilerden daha düşük ücretli olarak) devreye sokmuştur. Bu nedenle, Singapur örneğinde, informal ekonominin marjinal yönü daha baskın iken, Taiwan örneğinde ise, ihracata dayalı sanayileşme politikalarının başarıya ulaşmasında küçük

ölçekli firmaların oluşturduğu informal alan büyük rol oynamıştır (CHENG ve GEREFFI, 1994: 203-209).

Yukarıdaki üç yaklaşıma bakıldığında, kronolojik bir sıralama göstermiş olmalarına rağmen, hiçbirinin diğerini dışlamadığı veya birbirlerinin karşısı bileşenler taşımadığı görülmektedir. Üstelik, son dönemlerde, informal ekonomi veya informal sektör üzerine yapılmış olan araştırmalarda, bu yaklaşımların bileşimi temel alınmaktadır. Ayrıca, informal sektöre yönelik kuramsal yaklaşımlardaki teorik-analitik çoğulculuğun yanısıra, dünyanın farklı yerlerinde yapılmış araştırmalarda, bu sektörün, benzeşiklik göstermeyen özgün boyutları olduğu da gözlemlenmiştir (CHENG ve GEREFFI, 1994: 199).

Bu nedenle, yaklaşımların herbirinin, bu sektörde rol alan bileşenlerin (bireyler veya faaliyetler açısından) niteliklerine, farklı ekonomik dönemlerdeki farklı koşulların bu bileşenlere etkilerine veya bileşenlere yüklenen işlevlerdeki değişime göre biçimlendiği söylenebilmektedir.

2. INFORMAL SEKTÖRÜN TEMEL NİTELİKLERİ VE İŞLEVLERİ

ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü)'nun Kenya raporunda, hem Kenya'daki araştırma bulgularına göre saptanmış hem de dünya koşullarına göre genellenmiş biçimde, bir informal ekonomik yapının temel özellikleri olarak şunlar sıralanmıştır (GÜNGÖR, 1993: 41-42):

- İşe başlangıç sermayesi düşük olduğu için, girişimcilerin bu alana girmeleri çok kolaydır.
- Büyük şirketlerde tam tersi söz konusuysen, informal sektörde yerli girdiler ve kaynaklar kullanılmaktadır.
- Aile emeği ve aile mülkiyeti egemendir.
- Emek-yoğun faaliyetler egemendir.
- Bu sektörde çalışanlar, bilgi ve becerilerini formal olmayan eğitim yollarıyla kazanırlar.
- Rekabet ortamı vardır; tekelci müdahalelere rastlanmaz.

Bu özelliklerin, dünyadaki informal sektör biçimlerini genel olarak temsil ettiği kabul edilmektedir, ancak, belirttiğimiz gibi, informal faaliyetlerin özelliklerinin heterojenliği nedeniyle, bu raporda belirtilmiş özelliklerin her faaliyet için geçerli olduğunu söyleyemiyoruz. Ayrıca, bu niteliklere ek olarak,

- Küçük ölçeklilik,
- Uyarlanmış teknoloji kullanımı,
- Sektördeki işlerin formal eğitim sistemi dışında kazanılmış yetenekler dışındaki becerilerle yürütülmesi de, informal ekonomik yapının karakteristiği olarak sayılabilmektedir (ŞİŞMAN, 1999: 550).

Türkiye'de informal sektöre ilişkin ilk resmi tanımlama, Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından 1988 yılındaki İşgücü Hanehalkı Anketi'nde yapılmıştır. Bu çalışmada informal sektör, *resmi olmayan sektör* olarak tanımlanmış ve buna yönelik iki ölçüte yer verilmiştir (GÜNGÖR, 1993: 79):

- Yerleşik olmayan tüm iktisadi birimler ile
- Yerleşik iktisadi birimlerden 5 kişiden daha az kişi istihdam edenler .

Bu tanımlama, informal faaliyetlerin *mekansal hareketliliğe ilişkin nitelikleri* ile *sağladıkları istihdam olanağını* göz önüne almıştır. Sektördeki işgücünün nitelikleri, işin yapılış özellikleri ile üretim faktörlerinin özelliklerini hesaba katmayan ve faaliyetler bazında da oldukça dar kalmış bir tanımlama durumundadır.

İnformal sektörün/ekonominin niteliklerini kesin biçimde sıralamaya çalışmak yerine, kapsadığı faaliyetlerin sergilediği çeşitliliğe göz atmak, belki de daha açıklayıcı olabilecektir. İnformal ekonomideki (informal faaliyetlerin ekonomideki tarım, imalat sanayi, ticaret ve hizmetler sektörlerinin tümünde yer bulduğundan hareketle, *informal ekonomi* terimini kullanabiliyoruz) faaliyetler *üretim biçimi*, *çalışma biçimi* ve *faaliyet türlerine* göre farklılık göstermektedir. *Üretim biçimleri* açısından *küçük üreticilik* ve *kapitalist ev sanayii* başlıkları altında iki gruba ayrılabilir (GÜNGÖR, 1993: 21-26):

1- Küçük Üreticilik : Pazar için üretim yapan küçük ölçekli üreticiler söz konusudur. Zanaatkarlıktan farklıdır, çünkü, zanaatkarlıktan küçük üreticiliğe geçiş, sermaye birikimi, aile işçileri, çıraklar ve zanaatkarın kendisinin emeği dışındaki ücretli emek kullanımıyla olmaktadır. Temel özellikleri olarak, çalışanların sayısının az olması, yatırılan sermayenin düşüklüğü ve üretim düzeyinin küçüklüğü sayılabilir. Bu tip üreticilikte işbölümü yoktur veya çok basit bir düzeydedir. S. Ayata, üretimde ailenin rolünün ağırlıkta olduğu işletmeleri aile işletmesi olarak tanımlar. Ancak burada, girişimcinin ücretli emek kullanıp kullanmadığı önemlidir ve ayrıca, kendi emeğini katması durumunda değerlendirme değişmektedir; fakat bunlar net olarak ne kapitalist ne de kapitalist olmayan sınıflandırmalara dahil edilmektedir .

2-Kapitalist Ev Sanayi : Bu sanayi türü, ticari sermayenin güçlü olduğu ve sanayi sermayesinin yeni olduğu dönemlerde ortaya çıkmıştır, ancak, günümüzde de sürmektedir. Çünkü, girilen yeniden yapılanma döneminde üretim örgütlenmesinin sabit maliyetlerini (bina ve donanım gibi) ve işgücü maliyetlerini azaltmanın bir yolu (esnek istihdam ve üretim) olarak revaçtadır. Bu üretim tipinde mekan, ev olmak zorunda

değildir, küçük atölyeler de bu kapsamdadır ve bunlar büyük firmalara üretim yapan fason mal üreticileri konumundadır. Ancak, evlerinde parça başına iş yapan gizli ücretli işçiler de bu sınıflandırmaya alınmaktadır. Ne bu bireyler ne de atölye üreticileri için düzenli bir iş söz konusudur. Sonuçta, her ikisi de devlet denetimi dışında ve bir sermayeye bağlı olarak yürütülen işlerdir .

İnformal ekonomideki çalışma biçimlerinde tipik olarak kendi hesabına çalışmalar görülse de, ücretsiz aile işçiliği, çıraklık, kapitalist ev sanayiinde çalıştırılan işçiler ve işverenler de farklı istihdam biçimleri olarak karşımızdadır.

Faaliyet türleri açısından çeşitlilik ise oldukça zengin bir yelpazeyi oluşturmaktadır. Nural Amin, Dakar'daki informal sektörü inceleyen 1974 tarihli çalışmasında informal faaliyet türlerini 5 gruba ayırmıştır (GÜNGÖR, 1993: 32-33):

- Küçük esnafılık. - Zanaatkarlık ve küçük üreticilik.
- Geçici işçilik. - Eski malları yeniden üretime sokan faaliyetler (hurdacılık, çöp toplayıcılığı)

- Yasadışı faaliyetler (kaçakçılık, uyuşturucu satışı,...vb.)

Mısır'daki bir araştırmada ise informal faaliyetler şöyle gruplandırılmıştır (GÜNGÖR, 1993: 33):

- Küçük işyerlerinde, enerji kullanmaksızın ve çok az sayıda ücretli emek çalıştırarak yapılan küçük ölçekli imalat ve el sanatları.
- Evlerde veya sokaklarda kurumlar dışı olan seyyar veya toptancı esnafılar. Araba tamircileri, terziler, tesisatçılar,...vb.
- Kişisel hizmetler: Aşçılar, garsonlar, hamallar.
- Küçük hizmet ve perakendeci faaliyetler. Sokak satıcılığı, berberlik, kuaförlük , gazete satıcılığı,...vb.

Kuramsal yaklaşımlardan görüldüğü gibi, informal ekonomik faaliyetler, marjinal olarak tanımlandıkları dönemlerden sonra, belli işlevlere sahip olan bir ekonomik öge durumuna gelmiş veya getirilmiştir. Buna ek olarak, 1980'li yıllarda ortaya çıkan ve informal ekonomik faaliyetleri neredeyse formalleştiren gelişmelerle birlikte, "informal" tanımlamasının ve "informal ekonomik faaliyetlerin", bir toplumun veya kentin sadece "ekonomik" boyutunu değil, tüm toplumsal ilişkiler ağını sarmalayan çok boyutlu bir olguya dönüştüğü görülmektedir.

Bu çalışma içinde sunacağımız alan araştırmalarından da informal ekonomik faaliyetlerin kentler içerisindeki işlevleri görülecektir. Söz konusu işlevlerin şöyle sıralanması olanaklıdır (GÜNGÖR, 1993: 62-69):

1-Birey ve aile açısından yüklendiği işlevler vardır. Örneğin, kente göç etmiş veya kentli düşük gelirli ailelerin ekonomik durumunu güçlendirici bir role sahiptir.

2- Toplumsal bir bütünleştirme mekanizması sayılmaktadır. İnfomal ekonomiyi oluşturan bireylerin kendilerinin ürettikleri bu iş olanakları, toplumun bu insanlara sunmadığı çözümlerin yerine geçmektedir.

3- Firma ve ekonomi temelinde işlevlere sahiptir. Yukarıda belirtilen ileri ve geri bağlar aracılığıyla gerçekleşen işlevlerdir bunlar. Büyük işletmeler, küçük üreticiler aracılığıyla kendilerine kaynak aktarırken, aynı zamanda, küçük üretim adına sübvansiyonlar sağlayarak da onların devamlılığını sağlarlar. Bu durumda, iki tür sübvansiyondan söz edilebilir. Birincisi, ailenin ek gelir sağlamasına ilişkindir; kadınlar ve çocuklar çalışarak işgücü pazarında yer alırlar ve kriz dönemlerinde olduğu gibi, ücretler daha aşağıya çekildikçe daha çok sayıda aile ferdi daha yoğun biçimde informal sektörde çalışma eğilimi gösterir. İkincisi, işçi ailesinin tüketimiyle ilgilidir. Düşük gelirli işçi ailelerinin tükettiği malların büyük bölümü informal kesim tarafından üretilir. Böylelikle, informal sektör, ürettiği görece ucuz mallarla, işçi ailesinin geçimini sürdürebilmesini de sağlamaktadır (GÜNGÖR, 1993: 17-18). Bu iki taraflı katkı, özellikle Türkiye'nin 1960-80 dönemindeki izlenmiş olduğu ithal ikameci sanayileşme modeli açısından önemli olmuştur. İnfomal ekonomi, iç pazarda sürekli ve artan bir talep ile talebe uygun hızda bir arz gerektiren ithal ikameci modele ucuz işgücü sağlamış ve kentlere göç eden kitlelerin kentle bütünleşme amacıyla yöneldiği tüketim kalıplarının doğurduğu iç tüketimle artan talebin karşılanmasını sağlayacak (uygun fiyatlı) arzın sunumu da bu yolla kolaylaşmıştır (GÜVENÇ, 2001: 4-5).

3. İNFORMAL EKONOMİDE İŞGÜCÜ ve KENTSEL YOKSULLUK

İnfomal ekonomideki işgücünü “*korunmasız işgücü*” olarak nitelendirmek olanaklıdır. Korunmasız işgücü kavramı, ikili bir sınıflandırmayı içermektedir (ŞİŞMAN, 1999: 553; GÜNGÖR, 1993: 86-89):

1- Çalışma koşulları bakımından (ücretler, sos.güv.yardımları,...) iş yasalarının korumasından yararlanamayan , örgütlenme ve toplu pazarlık hakkına sahip olmayanlar.

2- Varolan yasal korumalardan yararlanamayanlar (uygun sendika olmaması, işin doğası gereği nedenler, yasalardaki yetersizlikler, ...)

Aslında, informal faaliyetlerde çalışanlar, bir sınıf kavramı içine oturtulamayacak kadar heterojen bir yapı sergilemektedirler, fakat, sonuçta emekçi olarak nitelendirilirler. Az gelişmiş ülkelerde hızlı

kentleşmeyle birlikte kentlerde doğan bu yoksul emekçilerin büyük bölümünün, *kent yoksulluğu* tanımlaması kapsamında bulunduğu söylenebilir. Ancak, informal ekonomide yer alanların tümünün, informal ekonomi faaliyetlerinin içerdiği heterojenlik nedeniyle tamamen kent yoksulu olarak nitelenemeyeceğini de belirtmek gerekir. Denilebilir ki, kent yoksulluğu, informal ekonomi için geliştirilmiş bir kavram değildir, (özellikle, kendine ait küçük çaplı sermayesiyle girişimcilikte bulunanların durumu ayrıca değerlendirilmelidir) fakat, bu sektörde çalışanların bir bölümünü temsil etmektedir (GÜNGÖR, 1993: 89-90).

Kent yoksulluğundan önce, yoksulluk kavramının ve olgusunun tanımlanması ve genel geçerliliği olan ölçütlerle değerlendirilmesi gerçekten zor görünmektedir. Modernizm projesinin bileşenleri açısından yaklaşıldığında (modern toplumun ekonomik boyutunda “kapitalizm”, siyasal boyutunda ise “katılımcı demokrasi”nin yer aldığı kabul edildiğinde) piyasa mekanizmasını ve girişimciliği yücelten ekonomik boyutun, eşit haklara sahip yurttaşlar öngören ulus-devlet anlayışının temsil ettiği siyasal boyutu gölgelediğini veya bir iç çelişki yarattığını söylemek olanaklıdır (TEKELİ, 2001: 1-2). Bu çelişkiyi yumuşatmada veya en aza indirmede büyük rol oynayan sosyal devlet anlayışının terkedilmesiyle, iç çelişkiler düzeyinde ve yoksulluk olgusunda yeni bir döneme girildiği söylenebilmektedir (KAYGALAK, 2001: 125-127).

Yoksulluk kavramı, genellikle *mutlak* ve *görelî* olmak üzere iki biçimde tanımlanabilmektedir. Mutlak yoksulluk, insanın biyolojik varlığını sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu besin maddelerinin alınamaması durumunu tanımlarken, görelî yoksulluk, insanların toplumsal gereksinimlerini de hesaba katmakta ve bir toplumdaki kabul edilebilir en düşük tüketim düzeyinin altında kalanları görelî yoksul olarak nitelendirmektedir (bu tüketim düzeyi mutlak yoksulluğun üzerindedir, fakat, bu da toplumların ekonomik düzeyine göre farklılıklar sergiler)(TEKELİ, 2001: 2-3). ILO’nun 1976 yılındaki bir konferansında ise, temel gereksinimler tanımında, beslenme ve barınma gibi ihtiyaçların yanısıra kentlerde ortak tüketilen hizmetlerden (içme suyu, kanalizasyon, toplu taşıma,...) yararlanabilme, kararlara katılım, istihdam edilmiş olma ve mutlak gereksinimlerin temel insan hakları çerçevesinde karşılanması bileşenleri vurgulanmıştır (TEKELİ, 2001: 3). Fakat, yukarıda belirtildiği gibi, yoksulluk olgusunun da yeni dönemin karakteristiğini yansıttığı görülmekte ve ILO’nun temel gereksinimler listesindekilerin veya görelî yoksulluk tanımının bileşenlerinin temel alınması durumunda, bugünkü kent nüfuslarının büyük bölümünü yoksul olarak nitelendirmek olanaklı görünmektedir.

Günümüz akademik çalışmalarında oldukça geniş yer tutan küreselleşme sürecinin ayrıntılarına ve tartışılmasına girmeden, bu sürecin kentlerdeki yoksulluk ile bağlantısını hatırlatmak amacıyla kısaca şunları söyleyebiliriz: Dünya ekonomik sisteminde 1970'lerde girilen yapısal krizden çıkış yolu olarak seçilen esnek üretim-yönetim uygulamaları, özelleştirme (kamusal alanı küçültme, kamu yararından ve kamu hizmeti anlayışından vazgeçme), yeniden düzenleme ve yerleşme politikalarının ve küreselleşen mal-sermaye akışının, iddia edildiği gibi refah artışı sağlayıp yoksulluğu yok etmediği, bunun aksine, (dünyanın birçok ülkesinde yapılan araştırmalarda elde edilen bulgulara göre) özellikle çevre ülkelerdeki gelir dağılımının daha da bozulduğu, toplumsal marjinalleşmelerin, bölgesel farklılıkların ve bölünmelerin arttığı, yine çevre ülkelerdeki kentlerde işsizliğin ve toplumsal dengesizliklerin çok büyük boyutlara ulaştığı gözlemlenmektedir (ŞAYLAN, 1999: 121-122; GÜLER, 1996: 7-9; DUMITRIU, 2000: 114-125).

Bu noktada, yeni dönemin yoksulluğunun ayırdedici özelliğinin ne olduğu ve kentlerdeki yoksulluğun nelere bağlı olduğu karşımıza çıkmaktadır. Batı' daki bazı yaklaşımlara göre kent yoksulluğu, makro ölçekteki yapısal değişim süreçlerinin yerel koşullara farklı biçimlerde eklenmesinden kaynaklanırken, bazılarında göre motivasyon eksikliği, moralsizlik, madde bağımlılığı ve çocuk suçları gibi topluma uyum sağlayamamaktan kaynaklanmaktadır (GÜVENÇ, 2001: 1). Yoksulluk teriminde olduğu gibi, kent yoksulluğunun da kesin bir tanımı olduğu söylenememekte, fakat, kent yoksulları kitlesinin büyüklüğünü belirleyen etkenler ortaya konulabilmektedir. Buna göre, sosyal güvenlik sisteminin yapısal özellikleri, yoksulluk tanımlamasının içeriği, (varsa) yoksullara destek programlarının ölçütleri, etnik ayrımcılık ve gettolaşma, yerel ekonominin rekabet gücü, iş piyasasının formal ve informal bileşenlerinin özellikleri ve demografik değişimler, kentlerdeki yoksul kitlenin büyüklüğünü etkilemekte ve/veya belirlemektedir (GÜVENÇ, 2001: 1-2).

Bilindiği gibi, yeniden yapılanma öncesi dönemin gelişmiş ülkelerindeki kentsel yoksulluk, kapitalist kentlerin yapısal bir özelliği biçiminde tanımlanırken, çevre ülkelerindeki yoksulluk yetersiz sanayileşme ve aşırı kentleşme kaynaklı bir olgu olarak kabul ediliyordu (KAYGALAK, 2001: 126-127). Oysa son yirmi yılda yayılma gösteren yeni kent yoksulluğu, neoliberal politikalar sonucu ekonomide kilit işlevler üstlenen informal üretim faaliyetleri ve esnek üretim-yönetim anlayışları çerçevesinde daha geniş biçimde ele alınmakta, sadece çevre ülkelere özgü olmayan ve son yıllarda görece olarak yoksullaşan daha geniş toplumsal kesimlerin yaşam koşullarını da ifade etmektedir.

Sonuç olarak, yeniden yapılanma sürecinin getirdiği değişimlere (esnek üretim-istihdam, ücretlerin düşmesi, sosyal hakların kaybedilmesi, kentsel kamu hizmetlerinin sınırlandırılması,...) dayanarak, küçük ölçekli üretim birimlerinin yaygınlaştığı, formal istihdamın daraldığı ve informal ekonomik faaliyetlerin ekonomilerdeki ağırlığının artarak, sanayileşmiş ülkelerde dahi formal ekonomiyi tamamlayıcı bir role yükseldiği belirtilmektedir (KAYGALAK, 2001: 128-129). Aynı biçimde Türkiye’de de, kentsel işgücü piyasasındaki esnekleşmeler (taşeronlaşmalar, sendikaların güçsüzleşmesiyle kolaylaşan işten çıkarmalar, sözleşmeli ve mevsimlik işçi uygulamalarının yaygınlaşması,...) sonucu ücretli çalışanların reel gelirlerinin düştüğü, kentlere göç edenlerin informal alandaki işlere yönelmelerinin kolaylaştığı görülmektedir. Dolayısıyla, informal ekonomideki işgücüne yönelik kullanılan *korunmasız işgücü* tanımlamasının, gerçeğe uygun bir temele dayandığı söylenebilecektir. Ayrıca, yeni kentsel göreceli yoksulluğun, informal sektörün önemli işgücü kaynaklarından biri olduğu da anlaşılmaktadır .

Bu bölüm çerçevesinde, informal ekonominin işgücü yapısıyla ilgili olarak, Türkiye’deki informal ekonominin 1980 sonrası dönemde gösterdiği değişime de kısaca değinmek gerekir. Önceki dönemde teknoloji, altyapı olanakları ve çeşitli sosyo-ekonomik nedenlerle bir bütün halinde gelişen kentler, bu kısıtlılıklardaki esnemeler (merkezi devlet örgütlenmesinin planlama ve düzenleme faaliyetlerinden çekilmesi, ekonomik politikaların özel sektör ağırlıklı hale gelmesi, yerel altyapı yatırımlarının kararlaştırılmasında ve finansmanında değişimler gibi nedenlerle (GÜLER, 1996: 7-15,47-53; GÜLER, 1997: 6-9; GÜLER, 1998: 130-152,185-210) sonucu parçalı gelişim göstermeye başlamış, anakentin uzağındaki yeni yerleşim alanlarına kaymaya başlayan nüfusun boşalttığı kent merkezine yönelik talepler de artmıştı (GÜVENÇ, 2001: 7-8). Kırdan kente göçün sürüyor olması nedeniyle de, informal sektörün en önemli çalışma mekanlarından olan kent merkezleri üzerindeki baskının daha da artması sonucu, doğal olarak kentsel mekan arzının birden artırılması olanaklı olmadığından, informal ekonomi, kentsel rantlara duyarlı hale gelmiş ve bu rantı korumak, toplamak ve paylaşımını sağlayabilmek için informal örgütlenmeler doğmuştur. Dolayısıyla, informal alanda iş kapabilmek/yaratabilmek, artık 1950-80 arasında olduğu kadar kolay gerçekleştirilememektedir ve göç eden kitlelerin kente tutunabilmesinde önceki dönem büyük katkı sağlamış informal ekonominin kurtarıcılığı, çeşitli iç örgütlenmelerdeki cemaat ilişkilerine bağlı durumdadır (GÜVENÇ, 2001: 7-14). Böylece, informal ekonomik faaliyetlerde de bir katmanlaşma doğmuş, hemşehri-akraba ağına katılabilenler ve kentte belli bir süre kalıp beceri kazananlar daha yüksek gelir getiren üst katman informal faaliyetlere

geçebilirken, diğer kesimler alt katmanlardaki daha düzensiz ve düşük gelirlili işlerde kalmıştır (IŞIK ve PINARCIOĞLU, 2001; ERDER, 1999; GÜVENÇ, 2001: 8). Bu gelişmenin de kent yoksulluğunda yeni perdeler açtığı öne sürülebilmektedir.

Son olarak, çeşitli araştırmalardan elde edilen bulgular, 1980'li yıllarda Türkiye'de, işgücü piyasalarında informal işgücü kullanımının arttığını ve 1990'lı yıllarda informalleşmenin toplam işgücüne oranının tarım dışı sektörlerde %28'e ulaştığını göstermektedir (KAYGALAK, 2001: 141).

4. SAHA ARAŞTIRMASI ÖRNEKLERİ

Başlangıçta belirttiğimiz gibi, Türkiye'de son yıllarda yapılmış olan üç saha araştırmasından özet bilgiler sunmayı konumuz açısından gerekli gördük. Son yıllarda Türkiye'deki kentlere göç ve geçekundu sorunları üzerine yapılan araştırmaların çoğu, göç etmiş kitlelerin kentin formal istihdam kapasitesiyle değil, informal ekonomik faaliyetler aracılığıyla kentlere tutunabildiklerini göstermektedir. Burada yer vereceğimiz araştırmalara ilişkin tüm bulguları/boyutları açıklamaya ve araştırmalardaki örneklem grubunun niteliklerinin ayrıntılı değerlendirilmesine yönelmeyeceğiz. Amacımız, informal ekonomik faaliyetlerin tanımlanması yönünde sunduğumuz kuramsal değerlendirmelerde yer alan tanımlamaların ve kent yoksulluğu olgusunun saha araştırmalarında elde edilen bulgularla birlikte değerlendirilmesini sağlamaktır.

4.1. ANKARA ÖRNEĞİ

1997 ve 1998 yıllarında, Ankara'da, sokakta çalışan seyyar satıcılar, pazarcılar, su satıcıları, ayakkabı boyacıları, kahyalar, kapalı mekanlarda fakat ekonomik anlamda marjinal kalan işlerde çalışan çıraklar ve evlerde hizmet eden kadınlardan bir kesit alınmıştır. Araştırmanın amacı, bu grupların çalışma ortamları ve mekan kullanımında kademelenme ve hareket kısıtlılığı (yeni döneme özgü katmanlaşmalar) olup olmadığını araştırmaktır.

Bu araştırmanın bulgularını ve bunlara ilişkin değerlendirmeleri şöyle özetleyebiliriz (GÜVENÇ, 2001: 8-14): Örneklem grubunun yaş ortalaması 35,2 ; kentte buldukları ortalama süre ise 20,6 yıldır. Bu iki veri önemlidir, çünkü, genç neslin istihdam olanaklarına ve informal ekonomik faaliyetlerin kalıcılığına dikkat çekmektedir. Araştırma grubunun %70 kadarı göçmendir.

Eğitim düzeyleri konusunda da ilginç veriler elde edilmiştir. Örneklem üyelerinin büyük çoğunluğunun ilkokul mezunu olması beklenirken, seyyar satıcı ve pazarcılarının %20'sinin ortaokul ve %15'inin lise mezunu olduğu görülmüş ve yine seyyar satıcı ve pazarcılar arasında birkaç üniversite mezunu olduğu saptanmıştır.

Tüm örneklem grubunun ortalama son 9,8 yıldır aynı iş kollarında çalışıyor oldukları belirlenmiştir. Fakat grubun %52'si daha önce başka işlerde çalışmıştır. %52 değeri, informal alandaki hareketliliği ifade ederken, son 9,8 yıldır aynı işlerde kalmaları, bu iş kollarında çalışmanın süreklileştiği (seyyar satıcıların ve pazarcıların görece yüksek eğitim ve bilgi düzeyi, Ankara'da geçirilen süre ve iş kollarında harcanan yıllar birlikte incelendiğinde) izlenimini vermektedir.

Göçenlerin geldikleri yerde yaptıkları işlerin tarım işçiliği, amelelik, çobanlık ve seyyar satıcılık gibi alanlarda yoğunlaştığı görülmüştür. Ankara'ya göçtükten sonraki işler ise, dükkanlarda satıcılık-tezgahtarlık, kahvelerde ve restoranlarda garsonluk-komilik, odacılık, resepsiyon memurluğu, gece bekçiliği türü memurluklar, temizlik firmalarında çalışma, hastabakıcılık, çaycılık, gazete satıcılığı, badana-boya işleri,...vb. işler olmuştur. Grubun %10 kadar bölümü, ufak çaplı ve fazla beceri gerektirmeyen üretim işlerinde (araba tamircileri ve elektrikçilerin yanında işçilik gibi) çalışmıştır.

Akraba ve tanıdıkların, ekonomik mekana girişte önemli rol oynadıkları, grubun %60'ının işlerini bu yolla bulduğu belirlenmiştir. Nitekim bu veri, göç eden kitlelere sahip çıkabilecek formal kurum/kuruluşların olmaması sonucu sosyal dayanışmanın taşıdığı önemi göstermektedir. Ayrıca, farklı ekonomik ve sosyal hiyerarşiler içinde çeşitli informal örgütlenmeler olduğu, bu örgütlenmeler içinde yer alabilenlerin daha iyi koşullar ve daha düzenli gelir edebildikleri için üst katmanlara geçebildiği saptanmıştır. Sosyal dayanışma ağına sahip olan kesimlerin de üst katmanlarda bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu bağlamda, 1998 yılında görüşülmüş olan seyyar satıcıların %42'si gelirlerinin yeterli olduğunu belirtmiş, %51'i ise yapmak istedikleri işlerin yine aynı sektörde olduğunu söylemiştir.

Toplam örneklem grubunun %75'inin hiçbir sosyal güvenceye sahip olmadan çalıştığı saptanmıştır. Bu da, yasa dışı çalışma ortamının boyutlarının büyüklüğünü göstermektedir.

Örneklem üyelerinin çoğunluğu gecekondular ve küçük apartman bölgelerinde yaşamaktadır. Küçük apartmanlar, çıkartılan imar aflarıyla gecekondudan apartmana dönüşmüş binalardır. Gecekonduda yaşayan nüfusun önemli bölümü kahyalar ve ayakkabı boyacılarıdır. Gerek gecekondularda gerekse küçük apartmanlarda yaşayanların yarısı bu konutların sahibidir. Bu veri ise, örneklem grubunun son 20,6 yıldır

kentte çalışarak yaşıyor olmasına rağmen gecekondularının dahi sahibi olacak kadar gelir sağlayamadığını göstermektedir.

Bu araştırmadaki iş kolları içinde ayakkabı boyacıları ve kahyalar alt katmanda yer almaktadır, fakat, tüm iş kolları içinde çalışma koşulları, iş hakları, işin örgütlenmesi ve işler arasında hareketlilik gibi ölçütler açısından en altta duran kesim, en az eğitimli-deneyimli olan ve konutlarda çeşitli işlere giden kadın işçilerdir.

4.2. MERSİN “Demirtaş” ÖRNEĞİ

Mersin'in en çok göç alan mahallelerinden biri olan Demirtaş Mahallesi'nde 1999 yılında yapılmış olan bu araştırma, Türkiye'deki kentleşmenin özelliklerini ve bunların kentlere göç eden kitleler üzerindeki etkilerinin tartışılmasını sağlayacak bulgular kazandırmıştır. Çünkü, heterojen bir demografik yapı sergileyen Demirtaş Mahallesi, yaklaşık 35 yıldır göç alan bir mahalle olarak hem farklı toplumsal grupların kentle ilişkilene biçimlerinin karşılaştırılabilmesine hem de yerleşik veya yeni kurulmuş ilişkilerin ve mekanizmaların ve bunlar arasındaki etkileşimin gözlemlenebilmesine fırsat verebilecek özelliktedir¹. Ayrıca, mekansal bölünmeleri ve yoksulluğun mekansal yoğunlaşmasına ilişkin değerlendirmeleri olanaklı kılan veriler de söz konusudur, fakat, belirtildiği gibi burada ağırlıklı olarak informal ekonomiyle bağlantılı değerlendirmelere yer verilmiştir. Bu araştırmaya ilişkin bulgular şöyledir (KAYGALAK, 2001: 142-150):

Örneklem grubu, *göçmenler* ve *yerliler* olarak ikiye, göçmenler ise, coğrafi köken yönünden Güneydoğu, Doğu, İç Anadolu ve Akdeniz olmak üzere dört gruba ayrılmıştır. Anlaşılacağı üzere, göçmenler grubunda kente göç yoluyla gelip yerleşenler temsil edilirken, yerliler grubunda Mersin'de doğmuş ve Demirtaş'ta oturan aileler yer almıştır.

Araştırmadaki formal işler tanımlaması, kamu sektöründe veya özel sektörde belli bir maaş karşılığı ve sigortalı biçimde çalışanlarla, küçük esnaf, zanaatkar, tüccar ve emeklileri kapsamaktadır. Informal piyasada çalışanlar ise, *ücretliler* (inşaat işçisi, boyacı, tezgahçı, çaycı, garson,...) ve *kendi hesabına çalışanlar* (seyyar satıcı, işportacı, pazarcı,...) biçiminde ikiye ayrılmıştır. Üçüncü bir istihdam grubu olarak çiftçiler, tarım işçileri ve ev kadınları ayrı bir başlık altında tutulmuştur. Buna göre, hane reislerinin istihdam durumu şöyledir: Göçmenlerin %47,6'sı , yerlilerin %10'u informal ekonomik alanda geçimini sağlamaktadır. Demirtaş Mahallesi genelinde informal alanda faaliyet

¹ Bu araştırma, 25 yarı yapılandırılmış derin görüşme ve tam yapılandırılmış 253 soru formuna dayanmaktadır.

gösteren hane reisi oranı ise %43,1'dir. Formal işlerin göçmenlerdeki oranı %33,5'tir, fakat, bunun büyük bölümü esnaf ve emeklilere aittir. Benzer biçimde, yerlilerin formal iş oranınının %76,7'yi bulmasına rağmen, bu oran içinde yine küçük esnaf ve emekli kitlesi en büyük yüzdeye sahiptir. Yani, formal alana dahil edilen işlerin büyük bölümü de aslında düzensiz ve süreksiz gelir sağlayan işler niteliğindedir. Mahalledeki genel işsizlik oranı, %12,6'dır.

Araştırmada, göçmenler, coğrafi kökene ek olarak, 1990 öncesi ve sonrası gelenler biçiminde ikiye ayrılmıştır ve 1990 sonrasında gelenlerin ekonomik açıdan daha zor durumda oldukları görülmektedir. Örneğin, 1990 sonrası gelenlerin hane reislerinin yarısının informal alanda çalıştığı ve yaklaşık 1/3' nin işsiz olduğu belirlenmiştir.

Örnekleme oluşturan hane reislerinin sosyal güvenlik durumlarına bakıldığında, hiçbir sosyal güvencesi olmayanların oranınının %40,3 olduğu görülmüştür. Grupların kendi içindeki dağılımında, sosyal güvencesi olmayan en büyük hane reisi grubunun Güneydoğulularda olduğu ve göçmenler içinde en iyi durumda olanların İç Anadolulular olduğu belirlenmiştir. Buradaki dikkat çekici nokta, sosyal güvenlik kapsamında olan hane reislerinin sayısının formal istihdamda yer alanların sayısından yüksek çıkmış olmasıdır. Bunun nedenlerinin, informal alanda çalışanların bir bölümünün emekli oldukları halde çalışmayı sürdürmeleri ve eşleri ölmüş ev kadınlarının, eşlerinin sosyal güvenliği kapsamında bulunmaları olduğu belirtilmiştir.

Eğitimle ilgili verilerden, hem göçmenler hem de yerliler içinde en büyük grubu ilkökul mezunlarının oluşturduğu belirlenmiştir. Ayrıca, mahallede okur-yazar olmayan hane reislerinin oranı %22,1 çıkmıştır. Okur-yazar olmayanların ve hiç okula gitmeyenlerin oranının en yüksek olduğu grup Güneydoğululardır. Buna dayanarak, mahalledeki işgücünün niteliksiz olduğu ve mahalledeki hane reislerinin eğitim düzeyinin çok düşük olmasının formal iş piyasasında iş bulabilme şanslarını azalttığı belirtilmektedir.

Son olarak, mahalledeki yoksulluk ve geçinme stratejileri hakkındaki önemli bulgu ve değerlendirmelere yer verelim. Örnekleme içindeki hane reislerinin %22,9'u, okuma çağına gelmiş olduğu halde okula gönderemediği çocuğu olduğunu söylemiştir. Diğer yandan, yerli hane reislerinin %83,3'ü ve göçmenlerin %73,6'sı çocuğunu okula gönderebilmektedir. Okuma çağındaki çocuğunu çalıştıran hane reislerinin oranı ise göçmenlerde %19,3 iken yerlilerde %13,3 olarak saptanmıştır. Göçmenler içinde çocuğunu çalıştırdığını belirten hane reislerinde yine Güneydoğulular çoğunluktadır. Yoksulluğun mekansal yoğunlaşmasını göstermesi açısından bir veri ise, göçmenlerin bu mahalleyi seçmesiyle ilgilidir. Araştırma sonuçları, hem göçmenler hem

de yerlilerin Demirtaş Mahallesi'ni bir yoksul mekanı olarak gördüğünü belirlemiştir. Hane reislerinin %47,4'ü, burasını bir yoksul bölgesi olduğu için seçtiğini ifade etmiştir. Bu durumun, yoksulluk gerçeğinin kabul edilmesini ve yoksullar arasında sığınma ve dayanışma arayışları sonucu doğan bir mekansal yoğunlaşmayı gösterdiği söylenebilmektedir.

4.3. MERSİN “Çiftlikköy” ÖRNEĞİ

Mersin büyükşehir sınırlarının batısında, Yenişehir ve Büyükşehir belediyeleri ile Mezitli Belediyesi arasında kalan bir belde olan Çiftlikköy, sınırları içinde Mersin Üniversitesi kampüsünün bulunduğu küçük bir yerleşim birimidir. Bu beldenin, Mersin Üniversitesi'nin kurulması ve daha önceden köy statüsündeyken bir belediye haline gelmesiyle birlikte girdiği değişim sürecini inceleyen Çiftlikköy araştırması, Demirtaş Mahallesi örneğinde olduğu gibi, Türkiye kentleşmesi, toplumsal değişim ve informal ekonomik ve toplumsal yapı üzerine önemli bulgular sunmaktadır.

Çiftlikköy beldesini ekonomik, toplumsal ve mekansal boyutlarıyla tanımlamaya çalışan bu araştırma, 2002 ve 2003 yıllarında, yerli ve göçmen ailelerden hane reisleriyle birlikte, belde sınırları içindeki işyeri sahipleri ve kamu kurumu çalışanlarına uygulanmıştır. Toplam olarak 121 hane reisi ve aktif haldeki işyerlerinin sahiplerini kapsayan temel ekonomik ve toplumsal bulgular şöyle özetlenebilir (KOMŞU, 2003: 156-252)²:

Bir belediye haline gelmeden önce Mersin merkeze en yakın köylerden biri konumunda olan Çiftlikköy'de, hem üniversite kampüsünün kuruluşu ve belediyeleşme öncesinde hem de sonrasında, toplumsal ilişkilerdeki ve ekonomik yapıdaki kırsal özelliklerin ağırlığı devam etmiştir. Bunun yanında, üniversite ve belediye etkenleriyle birlikte, Çiftlikköy'e gelen göçmenlerin de etkisiyle, toplumsal ve mekansal değişimler hız kazanmıştır.

Özellikle 1980'li yıllardan itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan yoğun ve sürekli olarak göç alan Mersin'deki bir belde olarak Çiftlikköy, kente gelen göçmenlerin tercih ettiği yerlerden biri konumundadır. Uygulamaya katılan göçmenlerin çoğunluğu (%58), en az 10 yıl ve daha fazla süredir Mersin'de yaşamaktadır. Yerli halkın

² Bu çalışmada, hem nitel hem de nicel veri toplama araçları ve analiz teknikleri kullanılmıştır. Bu kapsamda, işyerleri, hane reisleri ve kamu çalışanları için ayrı içerikte olmak üzere, yarı-yapılandırılmış görüşme cetvelleri ve soru dizileri düzenlenmiş ve uygulanmıştır.

çoğunlukla sebze-meyve üretimiyle uğraştığı Çiftlikköy'de, formal anlamda mesleki ve düzenli ekonomik faaliyetler son derece sınırlı ve yetersiz düzeydedir. Üniversite kampüsü sonrasında ortaya çıkan yeni ekonomik faaliyetler olarak kampüs içindeki inşaat ve peyzaj çalışmalarında geçici işçilik, öğrenciler ve öğretim personeli için öğle yemeği sunan küçük lokanta işletmeciliği, öğrencilere yönelik pansiyon işletmeciliği ve oda-daire kiralama sayılabilmektedir. Belediye örgütünün kurulması sayesinde ihtiyaç duyulan birkaç kişilik memur kadrosu da, Çiftlikköylü gençlerin işsizlik sorununa çözüm olmaktan uzaktır.

Ne yerli halkı ne de göçmenleri için yeterli istihdam alanına sahip olan Çiftlikköy'e gelen göçmenlerin Mersin'e göç gerekçeleri, ağırlıklı olarak (%55,5) *iş bulmak* olmuştur. Mersin'de Çiftlikköy'ü tercih etmiş olmalarının gerekçeleri ise, Çiftlikköy'deki iş olanakları değil, *görece düşük konut kiralari, kolay yaşam koşulları* (yarı kırsal yarı kentsel olarak nitelendirilebilecek koşullar, küçük çaplı tarımsal faaliyetlere fırsat tanımakta ve kentsel harcamalardan da uzak tutmaktadır) ve *akrabalık-hemşehrilik yığılımları/ekonomileridir*.

Hane reislerinin meslek ve iş durumuna bakıldığında, düzenli ve kadrolu bir işe sahip olanların oranı yaklaşık %23 olarak saptanmıştır. Tarımla uğraşanlar değerlendirme dışı bırakıldığında, serbest meslek ve geçici işlerde uğraşanların payı ise %20 civarındadır. Hane reislerinin ek gelir kaynağına sahiplik durumları, geçici işlerde çalışanların daha da zor durumda olduğunu kanıtlamaktadır (inşaatlarda ve bahçelerde yevmiyeye çalışanların ek gelir kaynağı, evlerinin yakınındaki arsa veya bahçelerde gerçekleştirdikleri sebze üretimidir.)³

Önemli bir informalite ve yoksulluk ölçütü olarak hanehalkı aylık gelir düzeyleri büyük önem taşımaktadır. Uygulamanın yapıldığı dönemde, 4 kişilik ailenin *aylık asgari gıda harcaması* tutarının altında bir gelire sahip olan hanelerin oranı yaklaşık %60 ve o dönemdeki *yoksulluk sınırının* altında kalan hanelerin oranı ise %95 olarak saptanmıştır⁴. Bu gelirlerin, formal sayılabilecek kurumlardan elde

³ Tarım merkezli bu tür ek gelir faaliyetleri, günümüz kentsel yerleşim birimlerinde yürütülen ve kentiçi tüketime dönük ürünler sunan "şehir tarımı" (urban agriculture) uygulamalarının işlevine sahiptir.

⁴ Toplumsal yapımızın bileşenlerinin, Işık ve Pınarcıoğlu'nun deyimiyle "arada biryerlerde kalan" (ekonomik, toplumsal ve kültürel bileşenleriyle ne Doğulu ne Batılı, ne sanayileşmiş ne tarımcı, ne kentli ne de köylü sayılabilen) nitelikte olduğu kabul edildiğinde, gelir düzeyi tek başına değerlendirilmemeli ve buna ek olarak yerel yaşam koşullarının gerektirdiği tüketim alışkanlıkları ve bunların işlevleri de gözönüne alınmalıdır. Fakat, bu uygulandığında da, Çiftlikköy'deki yoksulluk tablosunun fazla değişmediği anlaşılmaktadır. Diğer yandan, "yoksulluk" olgusunun bireye veya haneye ilişkin olumsuzluklarını/şiddetini

edilseler dahi, informal mal pazarlarında tüketilebilecek ve dolayısıyla informal yaşam tarzları yaratacak yeterlilikte olduğu söylenebilir. Ayrıca, katılımcı hane reislerinin %40,5'inin hiçbir sosyal güvencesi bulunmamaktadır.

Geleneksel birincil düzeydeki ilişkilerin, yerlilere oranla göçmenler arasında daha yaygın olduğu ve bu ilişkilerin göç sonrasında kentsel veya yeni mekana alışma/eklemlenme sürecinde (çoğunlukla konut ve iş bulma faaliyetlerinde) önem kazandığı görülmüştür. Bu durum, Kıray'ın (2000) "tampon kurum" tanımlamasına benzer işlemlere işaret etmekte ve Ankara ve Demirtaş örnekleri ve Erder'in (1999) Ümraniye saptamalarıyla da örtüşmektedir.

Çiftlikköy'deki işyerleri, yatırım büyüklüğü, personel sayısı, iş hacmi ve mesleki beceri boyutlarıyla değerlendirildiğinde, birkaç konaklama ve spor tesisi dışındakilerin tümünün, informal sektör kapsamında değerlendirilebileceği saptanmıştır.

Çoğunlukla Çiftlikköylü olmayanların kurup işlettiği işyerlerinden oluşan bu işletmeler, ağırlıklı olarak *hizmetler sektörünü* oluşturan çeşitli faaliyetlere yöneliktir (*kafe, lokanta, otel, yurt, bakkal, büfe, kırtasiye, eczane, spor tesisi ve inşaat malzemeciliği*). Özellikle yerli halkın yöneldiği işler, fazla sermaye ve beceri gerektirmeyen nitelikte olup, uzun vadeli beklentiler de içermemektedir. Yerli olmayan diğer işletmecilerin ekonomik geçmişlerine bakıldığında ise, daha önce benzer nitelikte serbest ticari faaliyetlerde buldukları anlaşılmaktadır.

Bir girişimin informallik derecesinin değerlendirilmesinde, *başlangıç yatırım tutarının/sermayesinin büyüklüğü ve kaynağı* önem taşımaktadır. Çiftlikköy'deki işyeri sahiplerinin biri dışında tümü, finansal kaynak olarak herhangi bir kurumdan kredi kullanmadıklarını, dolayısıyla, formal sistemin organları olan finans kurumlarından (banka vb.) yararlanmadıklarını belirtmiş; temel finans kaynağı olarak kendi birikimleri ile eş-dosttan alınan borç para gösterilmiştir. Başlangıç yatırımının tutar büyüklüğüne bakıldığında, işletmelerin %41,2'sinin 3-10 milyar TL., %29,4'ünün de 11-30 milyar TL. tutarında sermaye ile kurulduğu belirlenmiştir⁵.

Çiftlikköy'de, informal ekonominin "gizli işsizlik" olgusunu yaratan "işyeri personel yapısı bileşenleri" de saptanmıştır. İnceleme

ağırlaştırıcı bir boyutu olarak "farkındalık" derecesine bakıldığında ise, katılımcıların büyük bölümünün, istatistiksel yoksulluk sınırını aşan bir gelir beklentisi içinde olmadıkları, fakat, buldukları gelir düzeyinin birkaç dilim üzerinde olmayı arzu ettikleri görülmüştür (katılımcıların büyük çoğunluğu, aylık gelir düzeyinden memnun değildir).

⁵ 2002 yılı fiyatlar genel düzeyi ve alım gücüne göre değerlendirilmelidir.

kapsamındaki işletmelerin %47'sinde, işletcinin kendisi ve aile üyeleri birlikte çalışmakta, dışarıdan ücretli personel çalıştırılmamaktadır. Geriye kalan işletmelerde çalıştırılan personel sayısı da ciddi bir istihdam kaynağı olarak nitelendirilemeyecek derecede düşüktür. Dolayısıyla, aile içi ve akrabalararası istihdamın önceliğinden sözedilebilmektedir.

5. SONUÇ

“Bizim dile getiremediğimizi bir başkası dile getirebilir; bizim anlayamadığımızı bir başkası anlayabilir. Çok görülmüştür bu; biraz tarih bilmek yeter.”
 –Bilge Karasu, *Ne Kitapsız Ne Kedisiz*, Akt.: O. Işık ve M.M.Pınarcıoğlu, 2001, *Nöbetleşe Yoksulluk*, İletişim Y., İstanbul, s.23.

Üretim faaliyetlerinin ve istihdamın giderek informal faaliyetlere kaydığı bir dönemde olduğumuzu söyleyebileceğimiz gibi, “formal” olanın anlamının ve işlevinin de tartışılır hale geldiğini savunabilmekteyiz. Bu durumuyla, informal ekonomi, üçüncü dünya ülkelerinde %50'lere ulaştığı ileri sürülen ve merkez ülkelerde de büyüme gösteren (ŞİŞMAN, 1999: 542) bir *ekonomik alana* ve kent mekanında özellikle 1980'li yıllardan itibaren *yeni işlevler yüklenen bir toplumsal ilişkiler ağına* da işaret edebilmektedir. Dolayısıyla, tüm dış etkilere açık bir sistem olarak, bir “toplumsal yapı” sistemini oluşturan bileşenlerden (coğrafi ve demografik özellikler, üretim ilişkileri ve teknolojileri, toplumsal değer yargıları) birinde ortaya çıkan bir değişimin, sistem öğelerinin “birlikte var olma” ilkesi gereği, eşzamanda olmasa bile tüm sistemde ortak bir değişime yol açması kaçınılmaz olmaktadır (KIRAY, 1999). Bu noktadan hareketle, günümüz toplumsal yapı bileşenlerinin yoğunluk kazandığı mekanlar olarak kentlerin de, coğrafi ve toplumsal boyutlu tüm bileşenlerindeki informal ilişki ağlarıyla yeniden şekillendiği açıktır.

Yukarıda, Türkiye'deki informal ekonomik faaliyetler ve kentsel mekan etkileşimine ilişkin yer verilen tartışmalara dayanarak, sonuç yerine geçebilecek bazı saptamaları şöyle sıralamak olanaklıdır:

- İnfomal ekonomik faaliyetler, Kiray'a (1998: 124) göre kırsal alanlardan göçün yol açtığı bir tür gizli işsizliktir; yukarıda tartışılan başka bir yaklaşıma göre ise ekonomik kalkınma modellerinin sürdürülmesinde önemli katkıları olan bir öğedir (GÜVENÇ, 2001: 12). (burada yer verilen Uzakdoğu örneklerinde olduğu gibi)
- Kentlere göç sürmektedir, ancak, göçü doğuran çekici ve itici etkenlerde değişimler yaşanmaktadır. Formal alanın ücretleri çekiciliğini yitirmiş, informal ekonomik alanın üst katmanlarındaki

işler kentlerin çekici güçleri arasına girmiştir (GÜVENÇ, 2001: 11-12).

- İnfomal ekonominin iş kolları arasındaki hareketlilik azalmıştır; bu ekonominin temel niteliklerinden olan kolay giriş-çıkış özelliği, artık eskisi kadar geçerli olmamaktadır. Bu değişim şu nedenlere bağlı olarak doğmuştur: Devletin kayıt altına alma çabaları, kent merkezlerinde artan yoğunluğun infomal ekonominin rant paylaşımına girmesine neden olması ve bunun paylaşımını sağlayacak katmanlaşmaların doğması, teknolojinin sektörler içinde yayılması ile infomal nitelikli bazı işlerin ortadan kalkması veya formal alandaki uzmanlaşmalarla yüklenilmesi (GÜVENÇ, 2001: 12).
- İnfomal ekonomide, çalışma koşullarında, gelirden ve işin ve gelirin sürekliliğine göre doğan katmanlaşmaların üst kesimlerinde, kente daha önce gelmiş ve/veya iş deneyimi ve eğitimi daha fazla olan ve/veya hemşehri-akraba dayanışmasına girebilen göçmenler yer almaktadır. Ayrıca, yeni kentsel yoksulluğun önemli boyutlarını oluşturan toplumsal-mekansal ayrımlaşmalar ve dışlanma da kente yeni yerleşen göçmenler için yoksulluğun kronikleşmesine neden olan etkiler yaratmaktadır (IŞIK ve PINARCIOĞLU, 2001; KAYGALAK, 2001: 163).
- Dünya ekonomik sistemindeki yeniden yapılanma dönemi, kent mekanına ve infomal ekonomiye yeni bileşenler ve işlevler katmıştır. Yeni ekonomik ve siyasal politikalar hem eski ücretli kentlilerin gelirlerinde düşüşlere hem de göç edenlerin formal iş olanaklarından daha da uzaklaşmasına neden olmuştur (PEKER, 1999: 301 ; KAYGALAK, 2001: 164).
- Kıyın iticiliğinden kaynaklanan kente göçün yanısıra, 1990 sonrası güvenlik sorunları nedeniyle başlatılan göçler (PEKER, 1999: 301) kent yoksulluğu, gecekondu olgusu ve infomal ekonomik faaliyetlerle örtüşme göstermektedir (GÜVENÇ, 2001: 13). Ancak, infomal işleri ve yoksulluğu kentlere göçenlerin yaratmadığı ve informalliğin bir sefalet biçimi değil bir üretim biçimi olduğu kabul edildiğinde, yoksulluğun temelde bir *paylaşım sorunu* olduğu da görülmektedir. Dolayısıyla, infomal faaliyetlerin bir türevi olmayan yoksulluk olgusunun, tüm infomal işler ortadan kalktığında dahi yok olmayacağı da ileri sürülebilir (GÜVENÇ, 2001: 12-13).
- İnfomal ekonominin kentlerdeki kitlelere gelir sağlaması ve formal alanla tamamlayıcılık işlevine bürünmesi yönündeki katkılarının diğer yüzünde, kaçırılan vergiler ve doğru olarak

hesaplanamayan milli gelir gibi olgular da bulunmaktadır (ŞİŞMAN, 1999: 542; GÜVENÇ, 2001: 14).

Sonuç olarak, 1980 öncesindeki informal hareketliliğin ve ulusal kalkınmacı politikaların hakim olduğu dönemde, göçle gelen kitlelerin kentte daha iyi bir yaşam yaratma umudu ve olanağı bulunmaktaydı. 1950-89 dönemindeki kamu ve özel kesim yatırımlarıyla doğan istihdam olanakları, kentlere gelenlerin işçileşmesini de sağlamaktaydı; dolayısıyla, bu ve benzeri olanaklar insanların sistemle bütünleşmesini ve sisteme inanmasını da sağlıyordu (PEKER, 1999: 304). Belirtildiği gibi 1980 sonrasında değişen küresel ve ulusal ekonomik-toplumsal bileşenlerle birlikte, informal ekonomik alandaki hareketliliğin de azalmasıyla, hem yeni kentlilerin hem de eski kentlilerin düzgün yaşam koşullarına sahip olma umudu azalmış, Türkiye'ye ve üçüncü dünyaya özgü olarak teşhis ve analiz edilmesi gereken ve kırılması zor kısır döngüler yaratan yeni yoksulluk türleri doğmuş ve kentlerde yaşayan insanlar yeni kentsel gerginliklerin kaynağı haline gelmiştir (PEKER, 1999: 304; DOĞAN, 2001: 113-114).

Yukarıda yer verilen genel değerlendirmelerin saha araştırmaları açısından ifade ettiği boyutlara bakıldığında, Ankara ve Mersin'deki araştırma bulgularına dayanarak şunları eklemek olanaklıdır:

İnformal ekonomik yapının (veya bir sektör olarak informal sektörün) kuramsal tartışılması sırasında belirtilen doğuş nedenleri ve kentlerdeki işlevleri açısından Ankara, Demirtaş ve Çiftlikköy örneklerinde büyük oranda uyuma bulunmaktadır. Kentsel ekonomik yapının yeterli istihdam sağlayamaması, kent ekonomisinde formal yapının girmediği veya giremediği alanların bulunması, yetersizleşen hane gelirini artırma, vergi-sig.primi gibi yükümlülüklerden kaçınma, kentsel rantların büyümesi ve kentlerin nüfusundaki hızlı artış gibi etkenler, informal yapıyı tetikleyip geliştirmede açık rol oynamaktadır.

Ankara ve Mersin, yoğun biçimde göç almış ve almakta olan iller arasında bulunduğundan, "göç sonrası kente tutunma" sürecindeki zorlukların şiddeti ve boyutları açısından benzerlikler sergilemektedirler. Araştırma evrenlerinin işgücü nitelikleri ve toplumsal ilişkilerin rolleri bunu kanıtlamaktadır.

İnformal yapının kent içindeki işlevlerine bakıldığında, hem Ankara hem de Mersin örneklerinde, birey ve ailenin ekonomik ve duygusal bütünlüğünü korumada ve sürdürmede informal faaliyetlerin önem taşıdığı söylenebilmektedir. Böylece, hem aile yapısını sürdürebilmek hem de formal sistemin sahiplenmediği bireyleri toplumda tutabilmek (düşük nitelikli ve sermayeli istihdam ve üretim fırsatları yaratarak, düşük fiyatlı tüketim malları sunarak, bireye manevi açıdan işlevsellik kazandırarak) olanaklı hale gelebilmektedir. Bu noktadan hareketle,

informal faaliyetlerin ve informal toplumsal ilişkiler ağının, informal kentlerin doğmasına yol açtığını ve bunun da informal kentlerdeki düşük gelirli kitlelerin ötesinde etkiler yaratarak toplumu şekillendirdiği ileri sürülebilmektedir.

KAYNAKÇA:

- ATAAY, Faruk; (2001), *Türkiye Kapitalizminin Mekansal Dönüşümü*, Ankara, Praksis, Bahar-2001.
- CHENG, Lu-Lin ve GEREFFI, Garry; (1994), *The Informal Economy in East Asian Development*, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol:18, Num:2.
- DOĞAN, Ali Ekber; (2001), *Türkiye Kentlerinde Yirmi Yılın Bilançosu*, Ankara, Praksis, Bahar-2001.
- DUMITRIU, Petru; (2000), *The Seven Sins of Globalisation: A Perspective from Small Developing States*, *Perceptions*, June-August 2000.
- ERDER, Sema; (1996), *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye, İstanbul, İletişim Yayınları*.
- ERSOY, Melih; (2001), *Sanayisizleşme Süreci ve Kentler*, Ankara, Praksis, Bahar-2001.
- GÜLER, Birgül Ayman; (1998), *Yerel Yönetimler: Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*, Ankara, T.O.D.A.İ.E Yayını, No:280.
- GÜLER, Birgül Ayman; (2000), *Devletin Yeniden Yapılandırılması, Yerel Gündem*, Ankara, Yıl:2, Sayı:9.
- GÜLER, Birgül Ayman; (1996), *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi: Yapısal Uyarlama Politikaları*, Ankara, T.O.D.A.İ.E Yayınları.
- GÜNGÖR, Yasemin Yücesoy; (1993), *Enformel Sektör, Enformel İstihdam ve Enformel Ekonomi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- GÜVENÇ, Murat; (2001), *Enformel Sektör: Karmaşık Bir Alan*, www.tesev.org.tr/projeler/yoksulluk_kent_metin_tebliğ3.php, erişim tarihi: 24.02.2001.
- GÜVENÇ, Murat; (2001), *İstanbul'da İşyeri-Statü Temelinde Segregasyon; 1990 Sayımı Üzerinde İlişkisel Çözümler*, www.tesev.org.tr/pr.../yoksulluk_kent_metin_tebliğ1.ph, erişim tarihi: 27.03.2001.
- IŞIK, Oğuz ve PINARCIOĞLU, Melih; (2001), *Nöbetleşe Yoksulluk*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- KAYGALAK, Sevilay; (2001), *Yeni Kentsel Yoksulluk, Göç ve Yoksulluğun Mekansal Yoğunlaşması: Mersin-Demirtaş Mahallesi Örneği*, Ankara, Praksis, Bahar-2001.
- KELEŞ, Ruşen; (2000), *Kentleşme Politikası, İmge Kitabevi*, Ankara
- KIRAY, Mübeccel; (1999), *Toplumsal Yapı, Toplumsal Değişme, İstanbul, Bağlam Yayınları*.
- KIRAY, Mübeccel; (1998), *Kentleşme Yazıları, İstanbul, Bağlam Yayınları*.

- KOMŞU, Ufuk Cem; (2003), *Ekonomik, Toplumsal ve Mekansal Açından Değişen ve Gelişen Çiftlikköy, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.*
- KÖYMEN, Oya; (1999), *Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları, 75 Yılda Köylerden Şehirlere, İstanbul, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları.*
- NEUFELDT, Victoria ve GURALNIK, David; (1988), *Webster's New World Dictionary-Third College Edition, New York, Simon&Schuster, Inc.*
- PAMUK, Şevket; (1999), *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İlaşe Politikası ve Köylülük, 75 Yılda Köylerden Şehirlere, İstanbul, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları.*
- PEKER, Mümtaz; (1999), *Türkiye'de İçgöçün Değişen Yapısı, 75 Yılda Köylerden Kentlere, İstanbul, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları.*
- ŞAYLAN, Gencay; (1999), *Postmodernizm, Ankara, İmge Kitabevi.*
- ŞİŞMAN, Yener; (1999), *Ekonomik Faaliyetlerin Tanımı, Türleri ve Bu Faaliyetler İçinde İnfomal Ekonomik Faaliyetlerin Yeri, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi.*
- TEKELİ, İlhan; (2001), *Kent Yoksulluğu ve Modernitenin Bu Soruna Yaklaşım Seçenekleri, www.tesev.org.tr/yayinlar.php; erişim tarihi: 24.02.2001.*
- UYANIK, Yücel; (1999), *Dualist İşgücü Piyasası Teorisi, Ankara, Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi, Sayı:3.*
- VIII.Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yerel Yönetimler Özel İhtisas Komisyonu Raporu, (2001), Ankara.*